

Gültəkin Əliyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
drgultekin.aliyeva@mail.ru

İsmin mənsubiyyət kateqoriyası

Açar sözləri: Mənsubiyyət, kateqoriya, yiyəlik hal, şəkilçi, isim.

Ключевые слова: Принадлежность, категория, родительный падеж, окончание, существительное.

Key words: Affiliation, the category, genitive, affix, noun.

Dilimizdə geniş dairədə işlənən mənsubiyyət kateqoriyası iki sözün birləşməsi əsasında, sintaktik əlaqələr – uzlaşma, idarə vasitəsilə yaranır. Birləşmənin iki tərəfi olur – birinci və ikinci tərəf. İkinci tərəf həmişə əsas və aparıcı tərəfdir. *-ı, -i, -u, -ü* mənsubiyyət şəkilçisi həmin tərəfdəki sözə bitişir və bu söz idarəedicisi vəzifə qazanır. Mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş söz özündən əvvəl gəlmiş sözü tabe vəziyyətə salır, asılı sözə çevirir, onu idarə edir. Tabe edən sözün tələbinə görə tabe söz mütləq ismin yiyəlik halında olmalıdır. Əgər birinci tərəf yiyəlik halda deyilsə mənsubiyyət kateqoriyasından danışmaq olmaz. Burada elə bir möhkəm qanun yaranmışdır ki, mənsubiyyət şəkilçili söz ismin heç bir başqa halı ilə əlaqəyə girə bilmir. Bu isə həmin kateqoriyanın məzmunundan, mahiyyətindən irəli gəlir. Burada birləşmənin bir tərəfində şəxs, ikinci tərəfində isə həmin şəxsə mənsub olan əşya durur və həmin iki söz arasında atributiv əlaqə mövcud olur. Məsələn: *mənim kitabım – моя книга; sənin kitabın – твоя книга; onun kitabı – его книга; bizim kitabımız – наша книга; sizin kitabınız – ваша книга; onların kitabları – их книги; Mahirin evi, Zəhranın çantası, dərzinin işi, direktorun gözlüyü, rəssamın fırçası; дом Махира, часы Яшара, шляпа Фахраддина, сумка Захры, работа пар-тнихы, дoмoтца, пaмятник Пyикина* və s. Bu kimi mənsubiyyət ifadə edən birləşmələrdə həqiqi mənada şəxs mövcuddur. Əşya və əşyalar bir və ya bir neçə şəxsə mənsubdur. Həqiqi sahiblik bildirən belə birləşmələrin ikinci tərəfi konkret insan adı, şəxs əvəzlilikləri və konkret yer adı bildirən sözlərdən başqa, bütün sözlərlə ifadə oluna bilər.

Qeyd etdiyimiz bu vəziyyətdən başqa digər bütün halların – forma, morfoloji göstəriciləri bir olsa da – heç birində həqiqi şəxsdən danışmaq mümkün deyildir. Birləşmələrin morfoloji göstəriciləri, yiyəlik hal

şəkilçisi *-in, -in, -un, -ün* mənsubiyyət şəkilçisi *-ı, -i, -u, -ü* eyni olsa da, məzmunca, həm də məntiqi cəhətdən qeyd olunan birinci vəziyyətdən fərqlənir. “Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər hallanır. I və II şəxslərin tək və cəmi samitlə bitən isimlər kimi hallanır. III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən hal şəkilçisindən əvvəl *n* bitişdiricisindən istifadə olunur” [3, 93]. Burada müxtəlif məzmun çalarlıqları meydana çıxır. Həmin çalarlıqları aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq, izah etmək mümkündür.

1. Birləşmənin birinci tərəfi şəxs, ikinci tərəfi yer-məkan bildirən isimlərlə ifadə olunur. Şəxs ilə onun yaşadığı yer-məkan arasında münasibət ifadə olunur. Məsələn: *mənim rayonum, sənin ölkən, onun şəhəri, bizim ölkəmiz, sizin vətəniniz, onların qəsəbəsi, onların məhəlləsi, bizim küçəmiz* və s. Mənsubiyyət kateqoriyasına aid olan bu kimi birləşmələrin birinci tərəfi, əsasən şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Birinci tərəfdə konkret şəxs adı işlənmişdir. Məsələn, heç vaxt *Anarın şəhəri* formasında birləşmə olmur. Bundan başqa, *gil* şəkilçisi vasitəsi ilə cəmlilik yaradan sözlər birləşmənin birinci tərəfi kimi işlənə bilər. Məsələn: *Həsəngilin kəndi, babamgilin rayonu, xalamgilin məhəlləsi, dayımın bağı, əmimgilin evi; деревня Гасана, район моего дедушки, квартал моей тети, дача моего дяди, дом моего дяди* və s. Azərbaycan dilində belə birləşmələrdə birinci tərəf əsasən cəmlilik bildirən şəxs əvəzlilikləri və cəmlilik bildirən bəzi sözlərlə ifadə olunur.

2. Mənsubiyyət kateqoriyasına aid birləşmənin tərəfləri arasında yalnız qohumluq, qonşuluq və dostluq münasibəti öz əksini tapır. Məsələn: *mənim atam, mənim anam, sənin qardaşın, onun bacısı, anamın qardaşı, atamın bacısı, xalamın oğlu, onun babası, Elmanın dayısı, Səməyanın bibisi, Mahirin yeznəsi, Nadirin baldızı; ego сестры, сестраотца, сынтети, eдeдyшкa, дядя Элмана, заловкa Нaдирa* və s. *Qızın atası bu barədə heç bir söz danışmadı. Qızın qardaşı Seyranın bu işdə haqlı olduğunu dönə-dönə atasına söylədi* (A.Şirvanzadə). *Gülşənin anası kənardə dayanıb tamaşa edirdi* (Ə.Vəliyev). *Sözü niyə yayındırırsan, ay tərs Rüstəmin qızı?* (M.İbrahimov). *Gülpəri qəssab Nəbinin nəvəsini almaq istəyir* (Ə.Haqqverdiyev). *Mənim atam belə işlərdə həmişə təmkinli olardı* (Ə.Məmmədخانlı). *Verilmiş bu nümunələrdə birləşmənin tərəfləri arasında sırf qohumluq münasibəti ifadə olunmuşdur. Bunlara yaxın bir qrup birləşmələrdə isə qonşuluq, dostluq, yoldaşlıq münasibətləri verilir.* Məsələn: *mənim qonşum, sənin dostun, onun rəfiqəsi, Elnurun qohumu, bizim qonağımız, elin dostu* və s. *Sən elin dostusan, elin yarısan* (S.Vurğun). *Şamunun kirvəsi bu əhvalatı*

eşidən kimi kahanın qapısına tərəf yollandı (C.Rəhimov). Sizin qonağınız elə bizim də qonağımızdır (İ.Əfəndiyev).

3. Mənsubiyyət kateqoriyasına aid bir qrup birləşmənin birinci tərəfi şəxsin özünü, ikinci tərəfi isə onun bədən hissələrini bildirir. Məsələn: *uşağın qolu, xəstənin ürəyi, quşun qanadı; сердце большого, крылья птицы* və s. *Qatibənin gözləri, elə bil ki, onu ovsunlamışdı (M.S.Ordubadi). Maralın buynuzundan zərif bəzək şeyləri də hazırlayırlar (Təbii sərvətlərimiz). Uşağın qolu möhkəmcə əzilmiş, ayağı isə azacıq cızılmış idi (A.Şaiq).*

4. Birləşmənin birinci tərəfi əsas şəxsi və ya əşyanı, ikinci tərəfi isə həmin şəxs və ya əşyanın nə kimi əlamət və keyfiyyətə malik olmasını, şəxs ilə əlamət, keyfiyyət arasındakı münasibəti bildirir. Məsələn: *Qadının gözəlliyi, Rüksarənin çalışqanlığı, küçənin genişliyi, almanın kiçiyi, ağacların sıxlığı, dağın hündürlüyü, meşənin yaşıllığı, xalçanın təzəliyi, suyun saflığı, şüşənin şəffaflığı, insanın saflığı; красота женщины, старательность Арифа, широта улицы, высота горы* və s. *İlk günlərdən professor Rüksarənin çalışqanlığını təqdir edir (S.Rəhimov). Elə bil ki, bu sərt çöplərdə çox susan, az danışan Rüksarəni gecənin qaranlığı danışdırmaq istəyirdi (S.Rəhimov). Ağacların sıxlığı günəş şüalarının düşməsinə mane olur.*

5. Mənsubiyyət kateqoriyası yaradan birləşmənin birinci tərəfi müəyyən yiyəlik hallı ümumi isimlə, ikinci tərəfi isə həmin əşyanın törətdiyi hadisənin adını bildirən səs təqlidi söz ilə ifadə olunur. Birinci tərəf hadisəni törədən obyekt, ikinci tərəf isə həmin obyektin əmələ gətirdiyi hadisəni bildirir. Törənmiş hadisənin hansı obyektə aid olduğunu birinci tərəf müəyyənləşdirir. Məsələn: *maşının gurultusu, suyun şırıltısı, yarpaqların pıçiltısı, küləyin viyiltısı, pişiyin xorultusu, qabların cingiltisi, qapıların taqqiltısı, quşların civiltisi, xəstənin zariltısı, təbillərin gumbultusu; шум листьев, свист ветра, шум колеса, звук дверей, шум ветра, стон больного, рев верблюда* və s. *Yenidən traktorun gurultusu çölləri bürüdü (M.İbrahimov). Suyun şırıltısı, yarpaqların pıçiltısı, küləyin viyiltısı yuxusuna xələl gətirmədiyi kimi pişiyin xorultusu da onu narahat etməzdi (M.İbrahimov).*

6. Mənsubiyyət kateqoriyası ifadə edən birləşmədə tərəflər arasında əsas şəxslə mənsub əşya arasında vəzifəcə münasibət müəyyənləşdirilir. Məsələn: *məktəbin direktoru, iclasın sədri, bölmənin rəisi, iclasın katibi, akademiyanın prezidenti, fakültənin dekanı, kafedranın müdiri, yataqxananın komendantı, qəzetin redaktoru; директор школы, председатель заседания, начальник отделения, секретарь заседания,*

президент академии, декан факультета, заведующий кафедры, коммендант общежития, редактор газеты və s. *Kolxozun sədri Rüstəm kişi sonradan hamının fikrini öyrənməyə çalışırdı* (M.İbrahimov). *Yataqxananın komendantı hər gün otaqların səliqəli olub-olmadığını yoxlayırdı* (Mir Cəlal). *Qəzetin redaktorunu məsələdən xəbərdar etdilər və işlər yoluna düşməyə başladı* (S.Rəhimov).

7. Subyekt və ya obyekt ilə proses arasındakı münasibət ifadə olunur. Birləşmənin ikinci tərəfindəki prosesin adını bildirən söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn: *Tahirin söhbəti, xanəndənin oxuması, Əbilovun inad göstərməsi, məktubun yazılması, çörəyin yeyilməsi, məhsuldarlığın müəyyənləşdirilməsi, qoyun-quzunun mələşməsi, qonaqların gəlməyi; сон Тахира, исполнение певца, проявление упрямства Амирова, написание письма* və s. *Tahirin yatmağı, durmağı, işləməyi, qəzəblənməyi, yumşalmağı kimi xasiyyətləri əmioğlu tərəfindən mühakimə olunurdu. Dəmirovun belə təmkinli olmağı Məmmədخانın nə isə xoşuna gəldi* (S.Rəhimov). *Qoyun-quzunun mələşməsi hamını narahat edirdi* (S.Axundov). *Çörəyin yeyilməyi iki saat çəkdi* (C.Məmmədquluzadə). *Məhsuldarlığın düzgün müəyyənləşdirilməsi kolxoz gəlirinin əsasıdır* (M.İbrahimov). *Məktubun yazılması mənə və Əkbər yoldaşa tapşırıldı* (M.S.Ordubadi).

Mənsubiyyət kateqoriyasında nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də şəxs ilə mənsub əşya arasındakı kəmiyyət münasibətidir. Bu cəhətdən aşağıdakı vəziyyətlər mövcuddur. Bunları ayrı-ayrılıqda qeyd etmək olar:

1. Həm şəxs, həm də əşya tək olur. Məsələn: *mənim kitabım, sənin dəftərin, onun qələmi, Mərdanın papağı, çobanın çotağı, Yaşarın dostu, uşağın çantası, maşının sürücüsü, təyyarənin qanadı, əsərin qəhrəmanı; моя книга, твоя тетрадь, его ручка, шапка Мардана, сумка ребенка, шофер машины, крылья самолета, герой произведения* və s.

2. Əsas şəxs tək, əşya isə cəmdə olur. Məsələn: *mənim kitablarım, sənin dəftərlərin, onun qələmləri, Züleyxanın paltarları, xalçanın saqları, qarının dəstələri, atanın oğulları, qızın xalaları, uşağın oyuncaqları, vətənin qəhrəmanları, əsgərin ordenləri, bəstəkarın mahnıları; его ручки, одежды Зүлейхы, друзья пастуха, половники поворота, нитки ковра, ручки двери, сыны отца, тети девочки, игрушки ребенка, герои родины, ордены солдата, песни композитора* və s.

3. Əsas şəxs cəmdə, əşya isə tək olur: Məsələn: *bizim evimiz, sizin şəhəriniz, onların küçəsi, tələbələrin yataqxanası, müəllimlərin otağı, direktorların müşavirəsi, fəhlələrin forması, geyimi, paltarları, atlıların başçısı, respublikaların paytaxtı, böyüklərin məsləhəti, uşaqların topu,*

dənizçilərin istəklisi, zərbəçilərin siyahısı, tələbələrin şərəf lövhəsi; общежитие студентов, комната учителей, совещание директоров, форма, одежда рабочих, мяч детей, список ударников, почетная доска студентов, наш дом, ваш город, их улица və s.

4. Həm əsas şəxs, həm də əşya cəmdə olur. Məsələn: *bizim kitablarımız, sizin dəftərləriniz, onların qələmləri, uşaqların oyuncaqları, şəhərlərin küçələri, işçilərin öhdəçilikləri, şairlərin əsərləri, həkimlərin dərmanları, qapıların dəstələri, otaqların lampaları, dastanların qəhrəmanları, qonşuların uşaqları, aktyorların rolları, mahnıların mətnləri; игрушки детей, улицы городов, обязательства сотрудников, произведения поэтов, лекарства врачей, ручки дверей, лампочки комнат, герои эпос, дети соседей, роли актеров, текст песен* və s.

5. Mənsubiyyət kateqoriyası ifadə edən birləşmənin birinci tərəfi bir neçə sözdən, əsas şəxsdən, ikinci tərəfi isə bir əşyadan ibarət olur. “Bəzən mənsubiyyət birləşməsinin tərəfləri bir neçə sözdən ibarət olur. Birinci tərəfdə müxtəlif şəxs əvəzlilikləri işlənə bilər. Bu zaman ikinci tərəf birinci tərəfin son sözü ilə uzlaşır” [3, 92]. Burada əsas şəxs ilə mənsub əşya arasında kəmiyyət münasibəti müxtəlif olur. Bu cəhətdən aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq: *mənim, sənin və onun kitabı, bizim, sizin və onların kitabı, Mehmanın, Əşrəfin, Ceyranın və Hamletin dostu, rəisin, müavinin və katibin otağı, tüfəngin, pulemyotun və topun lüləsi; друг Мехмана, Аишафа, Джейрана и Гамлета, комната начальника, заместителя и секретаря, ствол ружья, пулемета, пушки* və s. bu kimi birləşmələrdə kəmiyyət münasibəti iki şəkildə düşünülə bilər:

1. Bir neçə şəxs yalnız bir, tək əşyaya malikdir, yəni *mənim, sənin və onun kitabı* dedikdə burada üç şəxs və həmin üç şəxsin birlikdə bir *kitabı* vardır. Burada şəxsin sayı üç, əşyanın sayı birdir.

2. Belə birləşmələrdə hər bir şəxs ayrılıqda bir əşyaya malikdir. Yəni, *mənim, sənin, onun kitabı* dedikdə üç şəxs və ya əşya, *kitab* mövcuddur.

6. Azərbaycan dilində mənsubiyyət kateqoriyasına aid birləşmənin birinci tərəfi, əsas şəxs bir sözdən, ikinci tərəfi əşya bir neçə sözdən ibarət ola bilər. Belə halda əsas şəxsin bir neçə əşyaya malik olduğu anlaşılır. İkinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisi ancaq sonuncu həmcins üzvdə işlədilir. Qalanlarında isə ixtisar edilir. Bu, əlbəttə, təkrarların qarşısını almaq üçündür. Məsələn: *mənim kitab, dəftər və qələmim, qonağın əlcək, ayaqqabı və paltosu, otağın qapı, pəncərə və tavanı* və s. Mənsubiyyət kateqoriyasına aid birləşmələrdə bəzi hallarda mənsubiyyət şəkilçisinin buraxıldığına da təsadüf edilir. Belə vəziyyət birləşmənin

birinci tərəfi birinci və ikinci şəxs cəmdə olduğu zaman nəzərə çarpır. Məsələn: *bizim qonşu, bizim uşaq, bizim nəvə, sizin oğlanlar, sizin qızlar, sizin evlər, sizin yerlər, bizim və sizin müəllimlər, sizin tələbələr* və s. Bu birləşmələrdə mənsubiyyət şəkilçisinin buraxılmasına baxmayaraq birləşmələrin hər birində əsas şəxs ilə əşya məzmunu, mənsubiyyət kateqoriyası öz qüvvəsində qalır. Bu yalnız üslubi hal kimi qeyd oluna bilər. Buradakı ixtisar, mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisarı, ümumi məzmunu xələl gətirməmişdir. Birləşmənin birinci tərəfi əvəzliliklə ifadə olunduqda birinci tərəf ixtisar oluna bilər. “Mənsubiyyət məzmununun yaranması üçün həmişə iki sözün bir tərkib şəklində işlənməsi şərt deyildir; sahib anlayışı verən subyekt (şəxs əvəzliyi) iştirak etmədən də obyektə – isimlə (mənsub əşya ilə) həmin məzmunu yaratmaq mümkündür. Məsələn, *kitabım, dəftərim, bağçası* ifadələrində yenə də iki məfhum: sahib şəxs və mənsub əşya məfhumu dərk edilir, çünki sözlərin kökləri (*kitab, dəftər, bağça*) ayrı-ayrı əşyanı bildirdiyi halda, *-im, -in, -cı* şəkilçilərini qəbul etdikdən sonra mənsub əşya anlayışı verir” [1].

Kitabım, dəftərim, qələmim, atası, evləri, dostun, qardaşın və s. bu kimi ifadələrdə birləşmənin yiyəlik halda olan birinci tərəfi iştirak etmir. Lakin buradakı mənsubiyyət şəkilçisi sanki vəzifəni yerinə yetirir. Bir tərəfdən əşyanı, digər tərəfdən isə şəxs əvəzliliklərini ifadə edir, *kitabım* dediyimiz zaman *-im* şəkilçisi həm əşyanı, həm də şəxsi bildirir. Bir sıra təktərkibli birləşmələr də mənsubiyyət kateqoriyası əsasında yaranmışdır. *Düzü, doğrusu, sonrası, ardi, qıyası, yaxşısı, müxtəsəri* və s.

Beləliklə, Azərbaycan və rus dillərində ismin mənsubiyyət kateqoriyasının özünəməxsus xüsusiyyətləri, ifadə vasitələri və ümumiləşmiş xarakteri vardır. Mənsubiyyət kateqoriyası bu və ya digər dilin uzunmüddətli tarixi inkişafının nəticəsidir. Məlumdur ki, mənsubiyyət kateqoriyasına məxsus olan forma, əlamət müəyyən inkişaf pilləsi keçmiş və nəhayət, bu günkü vəziyyətə gəlib çatmışdır. Qrammatik məfhumlar müəyyən cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Lakin mənsubiyyət bir qrammatik kateqoriya kimi nitq hissələrindən təcrid olunmur. Nitq hissələri öz mənə və qrammatik forması cəhətdən bir-birindən fərqlənsə də, müəyyən bir qrammatik kateqoriyaya daxil olmaq cəhətindən birləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova N.K.Yönlük halın semantikasını. Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual məsələləri. Bakı, 1987, 348 s.

2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə. Bakı, Maarif, 2007, 279 s.
3. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. Morfologiya. Bakı, Nurlan, 2010, 544 s.
4. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 2006, 371 s.

Гюльтекин Алиева

Категория принадлежности имен существительных

Резюме

Статья посвящается одной из актуальных проблем морфологии. Здесь категория принадлежности имен существительных исследуется в сравнении с эквивалентными формами в разносистемных языках. Впервые был произведен сравнительно – сопоставительный анализ категории принадлежности имен существительных как в азербайджанском, так и в русском языках. Были определены лексико-грамматические различия и сходства форм категории принадлежности в обоих языках.

Gultekin Aliyeva

The affiliation category of noun

Summary

This paper is dedicated to one of the basic problems of morphology. In this paper the affiliation category of noun have been investigated in comparison with the forms in the unrelated languages. For the first time comparative-confrontative analysis of the affiliation category of noun have been carried out both in the Azerbaijani and Russian languages. In this paper have been also defined lexical and grammatical distinctions and similar forms of the affiliation category of noun in both languages.